टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ

श्री बालमुकुन्द लोहिया संस्कृत आणि भारतीयविद्या अध्ययन केन्द्र

१२४२ सदाशिव पेठ, पुणे- ४११ ०३०.

संस्कृत विशारद

B.A. in Sanskrit

सविस्तर अभ्यासक्रम पुस्तिका

नवीन अभ्यासक्रम (२०१९ – २० पासून)

संस्कृत विशारद

B.A. in Sanskrit

सदर अभ्यासक्रम तीन वर्षांचा असून सहा सत्रांमध्ये विभागलेला आहे. प्रत्येक सत्राअखेर विद्यार्थ्यांची त्या सत्राकरिता नेमलेल्या सहा विषयांवर आधारित परीक्षा घेतली जाते. प्रथम ते चतुर्थ सत्रातील प्रत्येकी पांच विषय अनिवार्य असून एक विषय वैकल्पिक आहे. या वैकल्पिक विषयाची एकदा केलेली (इतिहासविषयक अगर इंग्रजी भाषा अगर जर्मन भाषा) निवड चारही सत्रात तशीच राहील, ती बदलता येणार नाही. पंचम आणि षष्ठ सत्राकरिता प्रत्येकी तीन विषय अनिवार्य असून उर्वरित तीन वैकल्पिक आहेत. अभ्यासक्रमात नेमलेल्या वैकल्पिक विषयांपैकी ठराविक विषयच उपलब्ध करून देण्याचा निर्णय विभागातर्फे त्या त्या वर्षी घेतला जाऊ शकतो. त्या त्या वर्षी उपलब्ध करून दिलेल्या विषयांतून विद्यार्थ्यांनी विषय निवडावयाचे आहेत. R असलेला संकेतांक नियमित, तर E असलेला संकेतांक बहिःस्थ विद्यार्थ्यांसाठी आहे.

प्रथम सत्र

प्रश्नपत्र १ अनिवार्य विषय 19R411/19E411 व्याकरण– १

प्रस्तुत विषयामध्ये व्याकरणाचा परिचय होणे अपेक्षित आहे. विद्यार्थ्यांनी पुढे दिल्याप्रमाणे सामान्य व्याकरणाचा आणि पाणिनीय सूत्रांचा अभ्यास करावा. तसेच पाणिनी आणि त्याचा व्याकरणविषयक ग्रन्थ अष्टाध्यायी यांची सामान्य माहिती करून घ्यावी. याशिवाय अमरकोषातील निवडक ओळी पाठान्तरासाठी नेमल्या आहेत. विद्यार्थ्यांनी शब्दसंग्रह वाढविण्याकरिता त्यांचा उपयोग करून घ्यावा.

सामान्य व्याकरण

अ. सन्धिप्रकार-

१) स्वर आणि विसर्ग सन्धींची सोदाहरण ओळख

आ. विभक्तिरूपे-

१) स्वरान्त शब्द- अकारान्त पुं., नपुं.; आकारान्त स्त्री.; इकारान्त पुं.,स्त्री., नपुं.; ईकारान्त स्त्री. (अनेकाक्षरी); उकारान्त पुं., स्त्री., नपुं.; ऊकारान्त स्त्री. (अनेकाक्षरी); ऋकारान्त पुं.,स्त्री., नपुं.

२) सर्वनामे- तद्, एतद्, यद्, किम्, अस्मद्, युष्मद्, इदम्, अदस् आणि सर्व

३) संख्यावाचक शब्द- १ ते १० (तीनही लिंगांमध्ये)

इ. क्रियापदरूपे-

१) गण १, ४, ६ आणि १० यांमधील सोपसर्ग धातूंची लट्लकाराची आणि लङ्लकाराची रूपे

२) धातुसाधित विशेषण (क्त) आणि हेत्वर्थक धातुसाधित अव्यय (तुम्)

पाणिनीय व्याकरण

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ।।

येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः ।

तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ।।

अ. पाणिनीची माहिती- प्रदेश, काळ, भाषा इत्यादी

आ. अष्टाध्यायीची रचना आणि वैशिष्ट्ये (अनुवृत्ती, मंडूकप्लुती इत्यादी)

इ. सूत्र, वार्त्तिक आणि भाष्य यांच्या व्याख्या

ई. पाणिनीय सूत्रांचे प्रकार

उ. निवडक सूत्रांचा अभ्यास

१) माहेश्वरसूत्राणि-

अइउण् । ऋलृक् । एओङ् । ऐऔच् । हयवरट् । लण् । ञमङणनम् । झभञ् । घढधश् । जबगडदश् । खफछठथचटतव् । कपय् । शषसर् । हल् । इति माहेश्वराणि प्रत्याहारसूत्राणि वर्णसमाम्नायश्च । एषामन्त्यव्यञ्जनानीत्संज्ञकानि ।

२) प्रत्याहारोपयोगिनी सूत्रे-

हलन्त्यम् । आदिरन्त्येन सहेता ।

३) संज्ञासूत्राणि-

वृद्धिरादैच् । अदेङ्गुणः । परः सन्निकर्षः संहिता । हलोऽनन्तराः संयोगः ।

ह्रस्वं लघु । संयोगे गुरु । दीर्घं च । विरामोऽवसानम् ।

सुप्तिङन्तं पदम् । बहुषु बहुवचनम् । द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ।

स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्।

तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् ।

४) परिभाषासूत्राणि-

तपरस्तत्कालस्य । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । तस्मादित्युत्तरस्य ।

स्थानेऽन्तरतमः । यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ।

५) सन्धिसूत्राणि-

इको यणचि ।	एचोऽयवायावः ।	एङः पदान्तादति ।	आद्गुणः ।
वृद्धिरेचि ।	अकः सवर्णे दीर्घः ।	विसर्जनीयस्य सः ।	रषाभ्यां नो णः समानपदे ।
अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ।	पदान्तस्य ।		

अमरकोष

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।
सेव्यतामक्षयो धीराः सश्रिये चामृताय च ।।
संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः ।
बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ।
तिङ्सुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ।
श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी धर्मस्तु तद्विधिः ।
स्त्रियामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी ।।
आम्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तमुच्चैर्घुष्टं तु घोषणा ।
स्याद्गुच्छकस्तु स्तबकः कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ।
स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् ।।
ओतुर्बिडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् ।
पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ।
भार्या जायाऽथ पुंभूम्नि दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी ।।
दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तौ ।।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१) भागवत, वा. बा. १९८८. *पाणिनीय व्याकरणाचे अंतरंग.* पुणे: टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ.

२) जोशी, प्र. शं. १९९६. *सुगम संस्कृत व्याकरण.* आवृत्ती दुसरी. पुणे: नितीन प्रकाशन.

३) देसाई, राजाराम दामोदर. २००७. *संस्कृतप्रवेशः.* सोळावी आवृत्ती. पुणे: कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.

४) बोरवणकर, गणेश रामचंद्र. १९५१. *व्यावहारिक संस्कृत व्याकरण.* मुंबई: हिंद प्रकाशन.

५) करमली, रोहन, धनश्री शेजवलकर, संध्या कापडी आणि रोहिणी केतकर (सम्पा.) २०१७. *पदज्योत्स्ना १.* प्राथमिकसंस्कृत-व्याकरणमधिकृत्य अभ्यासपुस्तिका. पुनर्मुद्रण. पुणे: त्रिधारा प्रकाशन.

६) करमली, रोहन, धनश्री शेजवलकर आणि विनया देव (सम्पा.) २०१९. *पदज्योत्स्ना २.* प्राथमिकसंस्कृतव्याकरणमधिकृत्य अभ्यासपुस्तिका. द्वितीयावृत्ती. पुणे: त्रिधारा प्रकाशन.

७) द्विवेदी, कपिलदेव. २०११. *प्रारम्भिक रचनानुवादकौमुदी.* तैंतीसवा संस्करण. वाराणसी: विश्वविद्यालय प्रकाशन.

८) कुशवाहा, महेशसिंह (अनु.) २०१३. *श्रीमद्वरदराजप्रणीता लघुसिद्धान्तकौमुदी.* वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन.

९) आचार्य, नारायणराम (सम्पा.) २०१७. *अमरकोषः संक्षिप्तमाहेश्वरीटीकयासमेतः.* वाराणसी: चौखम्भा संस्कृत संस्थान.

प्रश्नपत्र २ अनिवार्य विषय 19R412/19E412 कुमारसम्भव

प्रस्तुत विषयामध्ये कालिदासविरचित कुमारसम्भव या महाकाव्यातील प्रथम आणि पञ्चम सर्गांचे संपूर्ण अध्ययन करणे अपेक्षित आहे. विद्यार्थ्यांनी महाकवी कालिदासाची आणि कुमारसम्भव या काव्याची सामान्य माहिती करून घ्यावी. तसेच नेमलेल्या भागाचा साहित्यशास्त्राच्या आणि व्याकरणाच्या दृष्टीने अभ्यास करावा. प्रथम आणि पञ्चम सर्गांमधील पुढील भाग हा प्राधान्याने अभ्यासला जावा-

अ. हिमालयवर्णनम् (१.१–१७)

आ. पार्वतीसम्भवः (१.१८–२३)

इ. पार्वत्याः बाल्यम् (१.२४–३०)

ई. पार्वतीवर्णनम् (१.४२–५१)

उ. पार्वतीविवाहचिन्तनम् (१.५८–६०)

ऊ. पार्वतीतपश्चर्या (५.१–२९)

ऋ. बटुभाषणम् (५.३०–५०)

ऌ. सखीभाषणम् (५.५१–६२)

ए. बटुपार्वतीसंवादः (५.६३–८६)

सन्दर्भग्रन्थसूची

१) Nerurkar, V. R. (ed.) 1951. *Kalidasa's Kumara-sambhavam*. Cantos I–V. 4th edn. Bombay: Shri Samartha Book Depot.

२) नारायण राम आचार्य (सम्पा.) १९५५. *महाकविश्रीकालिदासविरचितं कुमारसम्भवम्.* चतुर्दशसंस्करणम्. मुंबई: निर्णयसागर.

३) देव, विनया (अनु.) २०१९. *महाकविकालिदासविरचित कुमारसम्भव (प्रथम आणि पञ्चम सर्ग).* पुणे: त्रिधारा प्रकाशन.

प्रश्नपत्र ३ अनिवार्य विषय 19R413/19E413 अर्थशास्त्र आणि धर्मशास्त्र

या विषयामध्ये विद्यार्थ्यांनी कौटिलीय अर्थशास्त्र आणि विविध स्मृतिग्रन्थांमधील निवडक भागांचा अभ्यास करणे अपेक्षित आहे. कौटिलीय अर्थशास्त्रातील विनयाधिकारिक आणि अध्यक्षप्रचार या दोन अधिकरणांमधील निवडक भाग त्याचप्रमाणे बौधायनधर्मसूत्र, मनुस्मृती आणि याज्ञवल्क्यस्मृती यांमधील काही भाग अध्ययनासाठी नेमला आहे.

कौटिलीय अर्थशास्त्र

अ. प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः (१.१-२), विद्यासमुद्देशः- आन्वीक्षिकी-त्रयी-वार्ता-दण्डनीतिस्थापना (२.१-१२, ३.१-१७, ४.१-१६)

आ. वृद्धसंयोगः (५.१-१७), इन्द्रियजयः (६.१-१२, ७.१-९), अमात्योत्पत्तिः (८.१-१९), गूढपुरुषोत्पत्तिः (११.१-२२)

इ. मन्त्राधिकारः (१५.१-१२; ४२-५९), दूतप्रणिधिः (१६.१-२३), राजप्रणिधिः (१९.१-३४)

उ. अध्यक्षप्रचारः- जनपदनिवेशः (१.१-१८), शमव्यायामिकम् (८९.१-२७)

बौधायनधर्मसूत्र

अ. देशानुसारतः आचारवैविध्यम् (१.१.२.१-१८)

आ. संन्यासविधिः (२.१०.१७-१८)

मनुस्मृती

अ. विवाहप्रकाराः (३.२१-३५)

आ. पञ्च महायज्ञाः (३.६७-८१)

इ. वानप्रस्थधर्मप्रकरणम् (६.१-३३)

याज्ञवल्क्यस्मृती

अ. व्यवहाराध्यायः- लिखितप्रकरणम् (८६-९७), दिव्यप्रकरणम् (९८-११७), सीमाविवादप्रकरणम् (१५४-१६२)

आ. व्यवहाराध्यायः- स्वामिपालविवादप्रकरणम् (१६३-१७१), अस्वामिविक्रयप्रकरणम् (१७२-१७८)

सन्दर्भग्रन्थसूची

१) T. Ganapati Sastri (ed.) 2006. *The Arthaśāstra of Kauṭilya (Translated into English by N. P. Unni)*. Delhi: Motilal Banarsidass.

२) एन्. एस्. वेङ्कटनाथाचार्य (सम्पा.) १९६०. *श्रीविष्णुगुप्तविरचितं कौटिलीयार्थशास्त्रम्.* मैसुरु: मैसुरुविश्वविद्यानिलय.

३) कंगले, र. पं. (अनु.) १९८२. *कौटिलीयम् अर्थशास्त्रम्.* सटीप मराठी भाषांतरासह. मुंबई: महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ.

४) हिवरगांवकर, ब. रा. (अनु.) १९८८. *कौटिलीय अर्थशास्त्र.* भाषांतर टीपा यांसह. पुणे: वरदा प्रकाशन.

५) पाण्डेय, उमेशचन्द्र (अनु.) १९७२. *बौधायनधर्मसूत्रम्.* द्वितीय संस्करण. वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरिज.

६) मण्डलिक, नारायण विश्वनाथ (सम्पा.) १८०७. *मानवधर्मशास्त्रम्.* मुम्बई: गणपतकृष्णाजी मुद्रायन्त्रालय.

७) आनन्दाश्रम. १९०३. *याज्ञवल्क्यस्मृतिः.* पुणे: आनन्दाश्रम.

८) मिरासदार, मंगला. २०१९. *अर्थशास्त्र आणि धर्मशास्त्र.* भाषान्तर व टीपा यांसह. पुणे: त्रिधारा प्रकाशन.

प्रश्नपत्र ४ अनिवार्य विषय 19R414/19E414 पञ्चतन्त्र-काकोलूकीय

प्रस्तुत विषयामध्ये विद्यार्थ्यांनी प्राचीन भारतातील कथासाहित्याचा परिचय करून घेणे अपेक्षित आहे. भारताला कथावाङ्मयाची मोठी परंपरा लाभली असून त्यातील उपदेशपर असणाऱ्या नीतिकथा प्रसिद्ध आहेत. पञ्चतन्त्र हा एक प्राचीन कथासंग्रह असून त्यामध्ये प्राण्यांवर मानवी स्वभावांचे अंकन करून उपदेश केलेला आढळतो. भाषेच्या दृष्टीने देखील पंचतंत्र अभ्यासण्यासारखे आहे. विद्यार्थ्यांनी पंचतन्त्रातील पांच तन्त्रांपैकी काकोलूकीय नांवाच्या तिसऱ्या तन्त्रातील पुढील कथांचा साहित्याच्या आणि व्याकरणाच्या दृष्टीने अभ्यास करावा.

अ. प्राचीन भारतातील कथासाहित्य, नीतिकथांचा इतिहास

आ. पञ्चतन्त्राची पार्श्वभूमी, पंचतन्त्रातील पांच तन्त्रे

इ. काकोलूकीयातील निवडक कथांचे अध्ययन (भाषान्तर, कथेचे तात्पर्य आणि व्याकरण)

आमुख	काकोलूकवैरकथा	शशकगजयूथपकथा
धूर्तब्राह्मणछागकथा	पिपीलिकाभुजङ्गमकथा	ब्राह्मणसर्पकथा
हैमहंसकथा	कपोतलुब्धककथा	ब्राह्मणचौरपिशाचकथा
मूषिकाविवाहकथा	स्वर्णपुरीषपक्षिकथा	सिंहजम्बुकगुहाकथा

सन्दर्भग्रन्थसूची

१) Shastri, Guru Prasad (ed. & tr.) 1935. *Shri Bisnu Sharma's Panchatantra with the Commentary Abhinawaraja Laxmi*. Benares: Bhargava Pustakalaya.

२) Kale, M. R. (tr.) 1991. *Pañcatantra of Viṣṇuśarman*. Reprint. Delhi: Motilal Banarsidass.

३) Pawate, Chennabasappa Ishtalingappa. 1986. *The Pnachatantra and Aesop's Fables: A Study in Genre*. Delhi: Amar Prakashan.

४) परब, काशीनाथ पाण्डुरंग आणि वासुदेव लक्ष्मणशास्त्री पणशीकर (सम्पा.) १९३०. *श्रीविष्णुशर्मसंकलितं पञ्चतन्त्रकम्.* सप्तमं संस्करणम्. मुंबई: निर्णयसागर.

५) गुप्ता, गोकुलदास (सम्पा. आणि अनु.) १९९१. *श्रीविष्णुशर्मप्रणीतं काकोलूकीयम् (पञ्चतन्त्रस्य तृतीयं तन्त्रम्) सरलाभाषाटीकोपेतम्.* वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन.

६) नारायण राम आचार्य (सम्पा.) १९५९. *विष्णुशर्मसंकलितं पञ्चतन्त्रम्.* दशमं संस्करणम्. मुंबई: निर्णयसागर.

७) मुळये, अश्विनी (अनु.) २०१९. *पञ्चतन्त्रे काकोलूकीयम्.* भाषान्तर व टीपा यांसह. पुणे: त्रिधारा प्रकाशन.

प्रश्नपत्र ५ मूल्यवर्धित विषय 19R415/19E415 नीतिशतक

मनुष्याला समाजात वावरताना व्यवहारचातुर्य असणे आवश्यक असते. प्राचीन भारतामध्ये ज्याप्रमाणे कथांच्या माध्यमातून हे ज्ञान देण्याचा प्रयत्न झाला, त्याचप्रमाणे या कामाकरिता सुभाषितांचा वापरही केला जात असे. भर्तृहरीने नीतिविषयक शंभर सुभाषितांचा संग्रह केला असून त्याची दहा पद्धतींमध्ये विभागणी केली आहे. प्रस्तुत विषयामध्ये विद्यार्थ्यांनी नीतिशतकाच्या प्रत्येक पद्धतीमधील ५ अशा एकूण ५० सुभाषितांचा अभ्यास करणे अपेक्षित आहे.

अ. भर्तृहरीचे साहित्य, शतकत्रयीची तोंडओळख

आ. नीतिशतकातील दहा पद्धती

इ. निवडक सुभाषितांचा अभ्यास

मंगलाचरण, मूर्खपद्धती (प्रसह्य मणि, लभेत सिकतासु, स्वायत्तमेकान्त, यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं, शक्यो वारयितुं), विद्वत्पद्धती (अधिगतपरमार्थान्, केयूरा न, विद्या नाम नरस्य, जाड्यं धियो, जयन्ति ते), मानशौर्यपद्धती (क्षुत्क्षामोऽपि, स्वल्पस्नायु, कुसुमस्तबक, यदचेतनोऽपि, सिंहः शिशुरपि), अर्थपद्धती (जातिर्यातु, यस्यास्ति वित्तं, दानं भोगो नाशः, परिक्षीणः कश्चित्, राजन्दुधुक्षसि), दुर्जनपद्धती (अकरुणत्वम्, दुर्जनः परिहर्तव्यो, जाड्यं ह्रीमति, उद्भासिताखिलखलस्य, आरम्भगुर्वी), सुजनपद्धती (वाञ्छा सज्जनसङ्गमे, विपदि धैर्यम्, करे श्लाघ्यस्त्यागः, सम्पत्सु महतां, नम्रत्वेनोन्नमन्तः), परोपकारपद्धती (भवन्ति नम्रास्तरवः, श्रोत्रं श्रुतेनैव, पद्माकरं दिनकरो, एते सत्पुरुषाः, मनसि वचसि काये), धैर्यपद्धती (रत्नैर्महार्घैः, प्रारभ्यते न खलु, निन्दन्तु नीतिनिपुणाः, कान्ताकटाक्षविशिखा न, कदर्थितस्यापि), दैवपद्धती (नेता यस्य बृहस्पतिः, भग्नाशस्य, खल्वाटो दिवसेश्वरस्य, गजभुजङ्गविहङ्गम, दैवेन प्रभुणा स्वयं), आणि कर्मपद्धती (नमस्यामो देवान्, फलं कर्मायत्तं, ब्रह्मा येन, गुणवदगुणवद्वा, वने रणे, भीमं वनं भवति)

सन्दर्भग्रन्थसूची

१) मंगरूळकर, अरविंद आणि दिगंबर मोरेश्वर हातवळणे. १९६१. *नीतिशतक.* पुणे: देशमुख प्रकाशन.

२) मिश्र, विजयशंकर (अनु.) १९८५. *श्रीभर्तृहरिविरचितं नीतिशतकम्.* वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरिज ऑफिस.

३) बनहट्टी, गोपाळ क्षीनिवास (अनु.) १९६१. *भर्तृहरिकृत नीतिशतक.* नागपूर: सुविचार प्रकाशन मंडळ.

४) कुलकर्णी, गं. वि. आणि ब. गो. बादरायणी. १९६१. *श्रीमद्राजर्षिभर्तृहरिविरचित नीतिशतक.* कोल्हापूर: महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार.

५) जोशी, रा. ल. आणि स. मो. अयाचित. १९६१. *भर्तृहरिकृत नीतिशतक.* पुणे: चित्रशाळा प्रकाशन.

प्रश्नपत्र ६ खालील ३ पैकी कोणताही एक निवडणे-

(1) पूरक विषय 19R416/19E416 प्राचीन भारताचा इतिहास- १

सदर अभ्यासक्रमात मानवाच्या प्रागैतिहासिक काळापासून कुषाणकालापर्यंत उपलब्ध असणाऱ्या इतिहासाचा समावेश असून या अभ्यासाकरिता पुढील मुद्दे निर्धारित केले आहेत-

अ. भारताची भौगोलिक पार्श्वभूमी, तिचा इतिहासावर झालेला परिणाम

आ. इतिहासाची साधने- लिखित, भौतिक आणि मौखिक

इ. प्रागैतिहासिक काळ- पुराश्मयुग, मध्याश्मयुग आणि नवाश्मयुग

ई. इतिहासपूर्व काळ- हडप्पा संस्कृती, आर्यप्रश्न, ताम्रपाषाणयुग, लोहयुग, महापाषाण संस्कृती

उ. दुसरे नागरीकरण- जनपदांचा उदय, १६ महाजनपदे, मगध-मौर्य साम्राज्य, वायव्य भारतातील राजवटी, ग्रीक आणि शक

ऊ. शुंग, सातवाहन आणि कुषाण राजवंश

सन्दर्भग्रन्थसूची

१) Basham, A. L. 1967. *The Wonder That Was India*. Reprint. New Delhi: Rupa & Co.

२) Majumdar R. C. (ed.) *History and Culture of Indian People*. Volumes I and II. Mumbai: Bharatiya Vidya Bhavan.

३) Singh, Upinder. 2008. *A History of Ancient and Early Mediaeval India*. New Delhi: Pearson Longman.

४) कुलकर्णी, अ. रा. १९६२. *प्राचीन भारत: संस्कृती आणि इतिहास.* पुणे: देशमुख प्रकाशन.

५) गायधनी, रंगनाथ. २०००. *प्राचीन भारताचा सांस्कृतिक इतिहास.* पुणे: केसागर प्रकाशन.

६) देव, शां. भा. २००७. *पुरातत्त्वविद्या.* पुनर्मुद्रण. पुणे: कॉंटिनेन्टल प्रकाशन.

७) ढवळीकर, म. के. १९८०. *पुरातत्त्वविद्या.* मुंबई: महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.

८) देगलूरकर, गो. बं. २०१७. *प्राचीन भारत.* पुणे: अपरांत प्रकाशन.

(2) पूरक विषय 19R417/19E417 इंग्रजी- १

या विषयामध्ये विद्यार्थ्यांनी खालील मुद्यांचा अभ्यास करणे अपेक्षित आहे-

A. Kinds of sentences based on word order

B. Subject-predicate and framing questions

C. Parts of Speech, Word Derivatives (Family), Homophones, Homonyms, Synonyms, Antonyms and Heteronyms

D. Tag Questions

E. Confusing Usages of Prepositions

F. Verbs: transitive/intransitive, and regular/irregular

G. Tenses (including Conditional Tenses)

सन्दर्भग्रन्थसूची

1) Murphy, Raymond. 1985. *English Grammar in Use: A Self-Study Reference and Practice Book for Intermediate Students*. 18th edn. Cambridge: Cambridge University Press.

2) Swan, Michael. 2009. *Practical English Usage*. 4th edn. Oxford: Oxford University Press.

3) Wren, P. C. and H. Martin. 2017. *High School English Grammar and Composition*. Regular edn. Revised by N.D.V. Prasada Rao. New Delhi: Blackie Elt Books.

4) Aggarwala, N. K. 2017. *A Senior Grammar and Composition*. Noida: Goyal Brothers Prakashan.

(3) पूरक विषय 19R418/19E418 जर्मन- १

या विषयामध्ये विद्यार्थ्यांनी खालील मुद्यांचा अभ्यास करणे अपेक्षित आहे-

A. Introduction to Core Grammar and Structures

B. Comprehension

C. Translation from German into English

D. Translation from English into German

सन्दर्भग्रन्थसूची

1) Aufderstraße, Hartmut, Jutta Müller & Thomas Storz. 2017. *Lagune 1. Arbeitsbuch Deutsch als Fremdesprache*. Indian Edition. New Delhi: Langers International. (Chapters 1 to 4)

द्वितीय सत्र

प्रश्नपत्र १ अनिवार्य विषय 19R421/19E421 व्याकरण– २

प्रस्तुत विषयामध्ये व्याकरणाचा अधिक परिचय होणे अपेक्षित आहे. **विद्यार्थ्यांनी मागील सत्रातील सामान्य व्याकरणाचा आणि पाणिनीय सूत्रांचा अभ्यास करून शिवाय पुढील मुद्द्यांचा अभ्यास या सत्रात करणे अपेक्षित आहे**. अमरकोषातील निवडक ओळी या सत्राकरिता स्वतन्त्रपणे पाठान्तरासाठी नेमल्या आहेत.

सामान्य व्याकरण

अ. सन्धी- व्यञ्जनसन्धींच्या सर्व प्रकारांची सोदाहरण ओळख

आ. विभक्तिरूपे-

१) व्यञ्जनान्त शब्द- चकारान्त, जकारान्त, तकारान्त, शकारान्त, सकारान्त, अन्नन्त आणि इन्नन्त

२) संख्यावाचक शब्द- क्रमवाचक आणि आवृत्तिवाचक

इ. क्रियापदरूपे-

१) गण १ ते १० यांमधील सोपसर्ग धातूंची लट्, लङ्, लिट्, लृट्, लोट् आणि विधिलिङ् या लकारांची रूपे

२) धातुसाधित विशेषणे (शतृ-शानच्, क्त-क्तवतु, य-तव्यत्-अनीयर्) आणि अव्यये (त्त्वा-ल्यप्)

३) प्रयोगरचना- कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य आणि भाववाच्य

४) उपपद विभक्ती

ई. समासप्रकार- अव्ययीभाव, द्वन्द्व, तत्पुरुष आणि बहुव्रीही या चारही प्रकारांची ओळख

उ. भाषान्तर

१) संस्कृतमधून माध्यमभाषेमध्ये आणि माध्यमभाषेमधून संस्कृतात- गद्यरचना (वाक्ये, उतारे आणि संवाद)

२) संस्कृतमधून माध्यमभाषेमध्ये- पद्यरचना

पाणिनीय व्याकरण

१) संज्ञासूत्राणि-

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ।	तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ।	ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् ।
अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ।	यू स्त्र्याख्यौ नदी ।	

२) सन्धिसूत्राणि-

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ।	यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ।	ढो ढे लोपः ।
रो रि ।	ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ।	झलां जशोऽन्ते ।
झलां जश्झशि ।	खरि च ।	अपदान्तस्य मूर्धन्यः ।
इण्कोः ।	आदेशप्रत्यययोः ।	

३) कारकसूत्राणि

स्वतन्त्रः कर्ता ।	कर्तुरीप्सिततमं कर्म ।	साधकतमं करणम् ।	कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ।
रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ।	धारेरुत्तमर्णः ।	ध्रुवमपायेऽपादानम् ।	भीत्रार्थानां भयहेतुः ।
पराजेरसोढः ।	आधारोऽधिकरणम् ।	अधिशीङ्स्थासां कर्म ।	उपान्वध्याङ्वसः ।

४) विभक्तिसूत्राणि

कर्मणि द्वितीया ।	अन्तरान्तरेण युक्ते ।	कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ।	अपवर्गे तृतीया ।
कर्तृकरणयोस्तृतीया ।	सहयुक्तेऽप्रधाने।	येनाङ्गविकारः ।	चतुर्थी सम्प्रदाने ।
नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च ।		अपादाने पञ्चमी ।	
पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् ।		सप्तम्यधिकरणे च ।	षष्ठी शेषे ।

५) आत्मनेपदसूत्राणि

नेर्विशः । विपराभ्यां जेः । समवप्रविभ्यः स्थः । समो गम्यृच्छिभ्याम्। निसमुपविभ्यो ह्वः ।

६) परस्मैपदसूत्राणि

व्याङ्परिभ्यो रमः । उपाच्च । वृद्भ्यः स्यसनोः ।

अमरकोष

इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा ।
भार्गवी लोकजननी क्षीरसागरकन्यका ।।
प्रद्योतनो दिनमणिः खद्योतो लोकबान्धवः ।
इनो भगो धामनिधिश्चांशुमाल्यब्जिनीपतिः ।।
ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती ।
मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा सापत्रपान्यतः ।
आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम् ।
मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिका ।
गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्म निकेतनम्।
अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।
बिल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ।
सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ।
लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ।
दृग्दृष्टी चास्त्रु नेत्राम्बु रोदनं चास्त्रमश्रु च ।।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१) भागवत, वा. बा. १९८८. *पाणिनीय व्याकरणाचे अंतरंग.* पुणे: टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ.

२) जोशी, प्र. शं. १९९६. *सुगम संस्कृत व्याकरण.* आवृत्ती दुसरी. पुणे: नितीन प्रकाशन.

३) देसाई, राजाराम दामोदर. २००७. *संस्कृतप्रवेशः.* सोळावी आवृत्ती. पुणे: कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.

४) बोरवणकर, गणेश रामचंद्र. १९५१. *व्यावहारिक संस्कृत व्याकरण.* मुंबई: हिंद प्रकाशन.

५) करमली, रोहन, धनश्री शेजवलकर, संध्या कापडी आणि रोहिणी केतकर (सम्पा.) २०१७. *पदज्योत्स्ना १.* प्राथमिकसंस्कृत-व्याकरणमधिकृत्य अभ्यासपुस्तिका. पुनर्मुद्रण. पुणे: त्रिधारा प्रकाशन.

६) करमली, रोहन, धनश्री शेजवलकर आणि विनया देव (सम्पा.) २०१९. *पदज्योत्स्ना २.* प्राथमिकसंस्कृतव्याकरणमधिकृत्य अभ्यासपुस्तिका. द्वितीयावृत्ती. पुणे: त्रिधारा प्रकाशन.

७) देव, विनया आणि धनश्री शेजवलकर. २०१९. *पदज्योत्स्ना ३.* प्राथमिकसंस्कृतव्याकरणमधिकृत्य अभ्यासपुस्तिका. प्रथमावृत्तिः. पुणे: त्रिधारा प्रकाशन.

८) द्विवेदी, कपिलदेव. २०११. *प्रारम्भिक रचनानुवादकौमुदी.* तैंतीसवा संस्करण. वाराणसी: विश्वविद्यालय प्रकाशन.

९) कुशवाहा, महेशसिंह (अनु.) २०१३. *श्रीमद्वरदराजप्रणीता लघुसिद्धान्तकौमुदी.* वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन.

१०) आचार्य, नारायणराम (सम्पा.) २०१७. *अमरकोषः संक्षिप्तमाहेश्वरीटीकयासमेतः.* वाराणसी: चौखम्भा संस्कृत संस्थान.

प्रश्नपत्र २ अनिवार्य विषय 19R422/19E422 प्रतिमा

प्रस्तुत विषयामध्ये भासविरचित प्रतिमा या नाटकाचे संपूर्ण अध्ययन करणे अपेक्षित आहे. विद्यार्थ्यांनी नाटककार भासाची आणि त्याच्या विविध नाटकांची सामान्य माहिती करून घ्यावी. तसेच प्रतिमानाटकाचा साहित्यशास्त्राच्या आणि व्याकरणाच्या दृष्टीने अभ्यास करावा.

सन्दर्भग्रन्थसूची

१) Devadhar, C. R. (ed. & tr.) 1927. *Pratimā: A Sanskrit Drama in seven acts attributed to Bhāsa*. Critically edited with an Introduction, Notes, Translation and Appendices. Poona: N. Bhide and Co.

२) Kale, M. R. (ed & tr.) 1998. *Pratimānāṭaka of Bhāsa* . Edited with a short Sanskrit Commentary, English Trnaslation and Critical Notes. Reprint. Delhi: Motilal Banarsidass.

३) Bhat, G. K. 1968. *Bhāsa-Studies* (*Collected Papers*). Vol. I. Kolhapur: Maharashtra Grantha Bhandar.

३) मिरासदार, मंगला. २०१६. *प्रतिमानाटकम्.* मूळ संस्कृत संहिता, मराठी अनुवाद व विस्तृत टीपांसह. पुणे: संविद्या सांस्कृतिक अध्ययन संस्था.

४) शास्त्री, श्रीधरानन्द (अनु.) २०१६. *महाकविभासप्रणीतं प्रतिमानाटकम्.* दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास.

५) मिश्र, रामचन्द्र (अनु.) १९७२. *महाकविभासप्रणीतं प्रतिमानाटकम्.* वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरिज ऑफिस.

६) मुसलगाँवकर, केशवराव. २००७. संस्कृत *नाट्यमीमांसा.* दिल्ली: परिमल पब्लिकेशन्स.

प्रश्नपत्र ३ अनिवार्य विषय 19R423/19E423 काव्यादर्श आणि छन्दोविज्ञान

या विषयामध्ये विद्यार्थ्यांनी दण्डीविरचित काव्यादर्श या ग्रन्थातील अलङ्कारविषयक भागाचा तसेच केदारभट्टविरचित वृत्तरत्नाकर, कालिदासकृत श्रुतबोध आणि गंगादासविरचित छन्दोमञ्जरी यांमधील निवडक वृत्तांचा अभ्यास करणे अपेक्षित आहे. काव्यादर्शातील ठराविक अलंकार आणि वृत्तरत्नाकर, छन्दोमञ्जरी आणि श्रुतबोध या तीन ग्रन्थांमधील निवडक छन्दांची लक्षणे अभ्यासाकरिता नेमण्यात आली आहेत.

काव्यादर्श

अ. महाकवी दण्डी आणि काव्यादर्श या ग्रन्थाचा सामान्य परिचय

आ. अलंकारांचा सामान्य परिचय

इ. काव्यादर्शातील निवडक कारिकांचे अध्ययन

चतुर्मुखमुखम्भोजवनहंसवधूर्मम । मानसे रमतां नित्यं सर्वशुक्ला सरस्वती ।।

काव्यशोभाकरान्धर्मानलङ्कारान्प्रचक्षते । ते चाद्यापि विकल्प्यन्ते कस्तान्कार्त्स्न्येन वक्ष्यति ।।

किन्तु बीजं विकल्पानां पूर्वाचार्यैः प्रदर्शितम् । तदेव प्रतिसंस्कर्तुमयमस्मत्परिश्रमः ।।

स्वभावोक्तिः नानावस्थं पदार्थानां रीपं साक्षाद्विवृण्वती । स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्याद्या सालङ्कृतिर्यथा ।।

कण्छे कालः करस्थेन कपालेनेन्दुशेखरः । जटाभिः स्निग्धताम्राभिराविरासीद्वृषध्वजः ।।

उपमा यथा कथञ्चित्सादृश्यं यत्रोद्भूतं प्रतीयते । उपमा नाम सा तस्याः प्रपञ्चोऽयं प्रदर्श्यते ।।

राजीवमिव ते वक्त्रं नेत्रे नीलोत्पले इव । इयं प्रतीयमानैकधर्मा वस्तूपमैव सा ।।

रूपकम् उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते । यथा बाहुलता पाणिपद्मं चरणपल्लवः ।।

दीपकः जातिक्रियागुणद्रव्यवाचिनैकत्रवर्तिना । सर्ववाक्योपकारश्चेत्तमाहुर्दीपकं यथा ।।

नृत्यन्ति निचुलोत्सङ्गे गायन्ति च कलापिनः । बध्नन्ति च पयोदेषु दृशो हर्षाश्रुगर्भिणीः ।।

आक्षेपः प्रतिषेधोक्तिराक्षेपस्त्रैकाल्यापेक्षया त्रिधा । अतास्यपुनराक्षेप्यभेदानन्त्यादनन्तता ।।

अनङ्गः पञ्चभिः पौष्पैर्विश्वं व्यजयतेषुभिः । इत्यसम्भाव्यमथवा विचित्रा वस्तुशक्तयः ।।

अर्थान्तरन्यासः ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन । तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्यवस्तुनः ।।

भगवन्तौ जगन्नेत्रे सूर्याचन्द्रमसावपि । पश्य गच्छत एवास्तं नियतिः केन लङ्घ्यते ।।

व्यतिरेकः	शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः । तत्र यद्भेदकथनं व्यतिरेकः स कथ्यते ।।
	तन्मुखं कमलं चेति द्वयोरप्यनयोर्भिदा । कमलं जलसंरोहि त्वन्मुखं त्वदुपाश्रयम् ।।
विभावना	प्रसिद्धिहेतुव्यावृत्त्या यत्किञ्चित्कारणान्तरम् । यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना ।।
	अनञ्जितासितादृष्टिर्भ्रूरनावर्जिता नता ।अरञ्जितोऽरुणश्चायमधरस्तव सुन्दरि ।।
अतिशयोक्तिः	विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्तिनी । असावतिशयोक्तिः स्यादलङ्कारोत्तमा यथा ।।
	अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम् । माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ।।
उत्प्रेक्षा	अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा । अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्यथा ।।
	मध्यन्दिनार्कसन्तप्तः सरसीं गाहते गजः । मन्ये मार्तण्डगृह्याणि पद्मान्युद्धर्तुमुद्यतः ।।
	स्नातुं पातुं बिसान्यत्तुं करिणीजलगाहनम् । तद्वैरनिष्क्रयायेति कविनोत्प्रेक्ष्य वर्ण्यते ।।
यथासंख्यम्	उद्दिष्टानां पदार्थानामनुद्देशो यथाक्रमम् । यथासंख्यमिति प्रोक्तं संख्यानं क्रम इत्यपि ।।
	ध्रुवं ते चोरिता तन्वी स्मितेक्षणमुखद्युतिः । स्नातुमम्भःप्रविष्टायाः कुमुदोत्पलपङ्कजैः ।।
अपह्नुतिः	अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम् । न पञ्चेषुः स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणामिति ।।
श्लेषः	श्लिष्टमिष्टमनेकार्थमेकरूपान्वितं वचः । तदभिन्नपदं भिन्नपदप्रायमिति द्विधा ।।
	अच्युतोऽप्यवृषच्छेदी राजाप्यविदितक्षयः । देवोऽप्यविबुधो जज्ञे शङ्करोऽप्यभुजङ्गवान् ।।
उदात्तः	आशयस्य विभूतेर्वा यन्महत्त्वमनुत्तमम् । उदात्तं नाम तं प्राहुरलङ्कारं मनीषिणः ।।
	गुरोः शासनमत्येतुं न शशाक स राघवः । यो रावणशिरश्छेदकार्यभारेऽप्यविक्लवः ।।
विशेषोक्तिः	गुणजातिक्रियादीनां यत्तु वैकल्यदर्शनम् । विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ।।
	एकचक्रो रथो यन्ता विकलो विषमा हयाः । आक्रामत्येव तेजस्वी तथप्यर्को नभस्तलम् ।।
विरोधः	विरुद्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम् । विशेषदर्शनायैव स विरोधः स्मृतो यथा ।।
	कृष्णार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी । याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि ।।
सहोक्तिः	सहोक्तिः सहभावेन कथनं गुणकर्मणाम् । अर्थानां यो विनिमयः परिवृत्तिस्तु सा स्मृता ।।
	वर्धते सह पान्थानां मूर्च्छया चूतमञ्जरी । पतन्ति च समं तेषामसुभिर्मलयानिलाः ।।
परिवृत्तिः	शस्त्रप्रहारं ददता भुजेन तव भूभुजाम् । चिरार्जितं हृतं तेषां यशः कुमुदपाण्डुरम् ।।

छन्दोविज्ञान

अ. छन्दःशास्त्राचा सामान्य परिचय

आ. वृत्तरत्नाकर, छन्दोमञ्जरी आणि श्रुतबोधाचा सामान्य परिचय

इ. निवडक कारिकांचा अभ्यास (उपरोक्त तीन ग्रन्थांमधून वृत्तांची लक्षणे निवडली आहेत)

पिङ्गलादिभिराचार्यैर्यदुक्तं लौकिकं द्विधा । मात्रावर्णविभेदेन छन्दस्तदिह कथ्यते ।।१।।

सममर्धसमं वृत्तं विषमं च तथापरम् । अङ्घ्रयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः ।।

तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समं वृत्तं प्रचक्षते ।।२।।

प्रथमाङ्घ्रिसमो यस्य तृतीयश्चरणो भवेत् । द्वितीयस्तुर्यवद्वृत्तं तदर्धसममुच्यते ।।३।।

यस्य पादचतुष्केऽपि लक्ष्म भिन्नं परस्परम् ।तदाहुर्विषमं वृत्तं छन्दःशास्त्रविशारदाः ।।४।।

एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ।।

ज्ञेयो लघुर्लकारोऽत्र गकारश्च गुरुर्मतः ।।५।।

संयुक्ताद्यं दीर्घं सानुस्वारं विसर्गसंमिश्रम् । विज्ञेयमक्षरं गुरु पादान्तस्थं विकल्पेन ।।६।।

मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः । जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ।।७।।

यस्याः प्रथमे पादे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ।।८।।

आर्यापूर्वार्धसमं द्वितीयमपि भवति यत्र हंसगते । छन्दोविदस्तदानीं गीतिंताममृतवाणि भाषन्ते ।।९।।

आर्योत्तरार्धतुल्ये प्रथमार्धमपि प्रयुक्तं चेत् । कामिनि तामुपगीतिं प्रतिभाषन्ते महाकवयः ।।१०।।

श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ।।११।।

पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । षष्ठं गुरु विजानीयादेतत्पद्यस्य लक्षणम् ।।१२।।

स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ।।१३।। उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ।।१४।।

अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ।।१५।। शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गोऽब्धिलोकैः ।।१६।।

रान्नराविह रथोद्धता लगौ ।।१७।। स्वागता रनगभैर्गुरुणा च ।।१८।। दोधकवृत्तमिदं भभभाद्गौ ।।१९।।

इह तोटकमम्बुधिसैः प्रथितम् ।।२०।। जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ ।।२१।। द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ।।२२।।

भुजङ्गप्रयातं चतुर्भिर्यकारैः ।।२३।। म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ।।२४।। सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी ।।२५।।

उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः ।।२६।। ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।।२७।।

रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी ।।२८।। जसौजसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः ।।२९।।

मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मो भनौ तौ गयुग्मम् ।।३०।। नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता ।।३१।।

सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् ।।३२।। म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् ।।३३।।

विषमे ससजा गुरुः समे सभरा लोऽथ गुरुर्वियोगिनी (वैतालीयम्) ।।३४।।

अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ।।३५।।

विषमे ससजा यदा गुरू चेत्सभरा येन तु कालभारिणीयम् ।।३६।।

प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यन्तरम् । यद्यथ भगजलगाः स्युरथो सजसा जगौ च भवतीयमुद्गता ।।३७।।

[अत्र छन्दोलक्षणेषु संख्यावाचकत्वेन प्रयुक्तानां शब्दविशेषाणामर्थाः– अब्धिः / अम्बुधिः / वेदाः = चत्वारः । रसः = षट् । लोकः / नगः / हयः / अश्वः / मुनिः = सप्त । भोगिन् / वसु = अष्टौ । ग्रहः = नव । रुद्रः = एकादश । सूर्यः = द्वादश ।]

सन्दर्भग्रन्थसूची

१) Raddi Sastri, Rangacharya and K. R. Potdar (ed.) 1970. *Kāvyādarśa*. Pune: Bhandarkar Oriental Research Institute.

२) जैन, एस्. (सम्पा.) २००४. *काव्यादर्शः (श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशविरचितटीकासमेतः)*. दिल्ली: ओरियन्टल बुक सेन्टर.

३) मिश्रा, रामचन्द्र (अनु.) २००३. *काव्यादर्शः (संस्कृत-हिन्दीटीकासमेतः)*. वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन.

४) शास्त्री, शिवनारायण (अनु.) २००७. *काव्यादर्शः (प्रसादिनी हिन्दी व्याख्या सहित)*. दिल्ली: परिमल पब्लिकेशन.

५) पणशीकर, वासुदेव लक्ष्मण (सम्पा.) १९०६. *श्रीमत्केदारभट्टविरचितो वृत्तरत्नाकरः कालिदासकृतः श्रुतबोधः गङ्गादासप्रणीता छन्दोमञ्जरी च*. मुंबई: निर्णयसागर.

६) शीलस्कन्ध महास्थविर (सम्पा.) १९३६. *वृत्तरत्नाकरः*. मुंबई: निर्णयसागर.

७) चरणदास शास्त्री (अनु.) १९५६. *वृत्तरत्नाकरः*. तात्पर्यबोधिनीटाकोपेतः (हिन्दी). जालन्धर: भारतीय संस्कृत भवन.

८) शर्मा, आर्येन्द्र, खण्डेराव देशपांडे आणि द. गो. पाध्ये (सम्पा.) १९६९. *वृत्तरत्नाकरः*. हैदराबाद: उस्मानिया विश्वविद्यालय.

९) पांडुरंग जावजी (सम्पा.) १९३६. *वृत्तरत्नाकरः*. मुम्बई: पांडुरंग जावजी.

१०) वेताल, अनन्तरामशास्त्री (सम्पा.) १९६९. *छन्दोमञ्जरी*. प्रभा-रुचिरासंस्कृत-हिन्दीटीकोपेता. वाराणसी: चौखम्बा प्रकाशन.

११) शर्मा, सीताराम (सम्पा.) १९८५. *श्रुतबोधः*. वाराणसी: श्रीहरिकृष्णनिबन्धभवन.

प्रश्नपत्र ४ अनिवार्य विषय 19R424/19E424 पर्यावरण अध्ययन

प्रस्तुत विषयामध्ये विद्यार्थ्यांनी पर्यावरण या विषयाचा शास्त्रशुद्ध पद्धतीने सर्वांगीण परिचय करून घेणे अपेक्षित आहे. यामध्ये मुख्यतः खालील मुद्यांचा समावेश असेल.

अ. पर्यावरण आणि पर्यावरण अध्ययन– व्याख्या आणि महत्त्व

आ. परिसंस्था (Ecosystem)

इ. जैवविविधता (Biodiversity)

ई. नैसर्गिक संसाधने (Natural Resources)

उ. ऊर्जा, अर्थशास्त्र आणि सामाजिक प्रवाह (Energy, Economics and Social Issues)

ऊ. पर्यावरणीय प्रदूषण (Environmental Pollution)

ऋ. लोकसंख्या आणि पर्यावरण (Human Population and Environment)

सन्दर्भग्रन्थसूची

१) Bharucha, Erach. 2013. *Textbook of Environmental Studies for Undergraduate Courses*. Hyderabad: Universities Press.

२) Gole, Prakash. 2007. *The Restoration of Nature*. Pune: Ecological Society.

३) Odum, Eugene, P. 1997. *Ecology: A Bridge between Science and Society*. 3rd revised edn. Delhi: Oxford University Press.

४) Ingalhallikar, Shrikant and Sharvari Barve. 2010. *Trees of Pune*. Pune: Corolla Publications.

५) Gadgil, Madhav and Ramchandra Guha. 1992. *This Fissured Land: An Ecological History of India*. Delhi: Oxford University Press.

६) Carson, Rachel. 1962. *Silent Spring*. Boston: Houghton Mifflin Harcourt.

७) Daily, Gratchen, C. (ed.) 1997. *Nature's Services : Societal Dependence on Natural Ecosystem*. Washington DC: Island Press.

८) गोळे, प्रकाश. १९९६. *निसर्ग आणि माणूस*. पुणे: इकोलॉजिकल सोसायटी.

९) गोळे, प्रकाश. १९९८. *कथा कोकण किनाऱ्याची*. पुणे: इकोलॉजिकल सोसायटी.

१०) गोळे, प्रकाश. २००६. *अर्थविचार, अर्थव्यवहार– सर्वांसाठी*. पुणे: इकोलॉजिकल सोसायटी.

११) खरे, नंदा. २०१८. *कहाणी मानव प्राण्याची*. पुणे: मनोविकास प्रकाशन.

१२) महाजन, श्री. द. २००९. *आपले वृक्ष*. पुणे: दीपक प्रकाशन.

१३) महाजन, श्री. द. २०१०. *देशी वृक्ष*. पुणे: दीपक प्रकाशन.

१४) महाजन, श्री. द. आणि पराग महाजन. २०११. *विदेशी वृक्ष*. पुणे: दीपक प्रकाशन.

१५) शिंत्रे, संतोष. २०१३. *भारतीय निसर्ग पर्यावरण पत्रकारिता*. पुणे: सकाळ पेपर्स.

प्रश्नपत्र ५ मूल्यवर्धित विषय 19R425/19E425 श्रीमद्भगवद्गीता

महाभारतामध्ये श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांच्या संवादरूपामध्ये ग्रथित केलेली भगवद्गीता हा प्राचीन भारतीय दर्शन परंपरेतील एक महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ असून उत्तरमीमांसेच्या परंपरेमध्ये त्याला प्रस्थानत्रयीमधील एक म्हणून मान्यता आहे. सदर विषयामध्ये विद्यार्थ्यांनी निवडक भागाचा अभ्यास करणे अपेक्षित आहे.

अ. श्रीमद्भगवद्गीतेचा परिचय

आ. श्रीमद्भगवद्गीतेची दार्शनिक पार्श्वभूमी

इ. निवडक अध्यायांचे सविस्तर अध्ययन– अध्याय क्रमांक २, ३, ४ आणि ६.

सन्दर्भग्रन्थसूची

१) टिळक, बाळ गंगाधर. १९८६. *श्रीमद्भगवद्गीतारहस्य अथवा कर्मयोगशास्त्र*. १४वी आवृत्ती. पुणे: टिळक बंधू.

२) करंदीकर, ज. स. १९४७. *गीतातत्त्वमञ्जरी.* ठाणे: विद्या प्रसारक मंडळ.

३) भावे, विनोबा. १९३२. *गीताप्रवचने.* वर्धा: भारत जैन महामंडळ.

प्रश्नपत्र ६ खालील ३ पैकी कोणताही एक निवडणे (प्रथम सत्रातील निवडीस अनुसरून)-

(1) पूरक विषय 19R426/19E426 आर्ष महाकाव्ये आणि पुराणे

वेदोत्तरकालीन सांस्कृतिक आणि धार्मिक परंपरेतील महत्त्वाचे ग्रन्थ म्हणून रामायण आणि महाभारत ही दोन आर्ष महाकाव्ये आणि १८ पुराणे प्रसिद्ध आहेत. या वाङ्मयप्रकारांचा परिचय व्हावा या दृष्टीने रामायण, महाभारत आणि भागवतपुराण या ग्रन्थांमधील निवडक वेचे अभ्यासाकरिता नेमले आहेत. विद्यार्थ्यांनी त्यांचा सांस्कृतिक, साहित्यशास्त्रीय आणि व्याकरणदृष्ट्या अभ्यास करणे अपेक्षित आहे.

अ. आर्ष महाकाव्यांची तोंडओळख

आ. पुराणवाङ्मयाचा परिचय

इ. निवडक वेच्यांचे सविस्तर अध्ययन

रामायण– चित्रकूटदर्शनम्, सीतानसूयासंवादः

महाभारत– गङ्गाशन्तनुकथा, विराटपर्वणि पाण्डवानां रूपान्तरनिश्चयः

भागवत पुराण– चतुःश्लोकी भागवतम्, मन्वन्तरादिकालविभागाः, जयविजयकथा, गजेन्द्रमोक्षः

सन्दर्भग्रन्थसूची

१) Sukthankar, V. S. et. al. (ed.) 1933–1966. *The Mahābhārata*. Poona: BORI.

२) Debroy, Bibek (tr.) 2010. *The Mahabharata*. Gurgaon: Penguin Books India.

३) Bhatt, G. H. et. al. (ed.) 1958–1975. *The Vālmīki-Rāmāyaṇa*. Baroda: Oriental Institute.

४) Sastri, H. G. et. al. (ed.) 1996–2002. *Śrīmad Bhāgavata-Mahāpurāṇam*. Ahmedabad: B. J. Institute of Learning & Research.

५) सातवळेकर, श्रीपाद दामोदर (अनु.) १९४८. *रामायण मराठी अनुवाद व उपसंहार यांसहित.* औंध: भारत मुद्रणालय.

६) वैद्य, चिंतामण विनायक (अनु.) १९७६. *सार्थ सटीप महाभारत.* मुंबई: दामोदर सावळाराम आणि मंडळी.

७) थावरे, पंढरीनाथ काशीनाथ (अनु.) २०१३. *श्रीमद्भागवतमहापुराणम्.* २ खंड. गोरखपुर: गीताप्रेस.

(2) पूरक विषय 19R427/19E427 इंग्रजी- २

या विषयामध्ये विद्यार्थ्यांनी खालील मुद्यांचा अभ्यास करणे अपेक्षित आहे-

A. Revision of topics studied in SEMESTER I

B. Subject-verb concord

C. Finite-infinite verbs

D. Advanced usage of prepositions: Nouns / Adjectives / Verbs followed by fixed prepositions

E. Determiners

F. Third Person Reporting (Direct-Indirect Speech)

सन्दर्भग्रन्थसूची

1) Murphy, Raymond. 1985. *English Grammar in Use: A Self-Study Reference and Practice Book for Intermediate Students*. 18th edn. Cambridge: Cambridge University Press.

2) Swan, Michael. 2009. *Practical English Usage*. 4th edn. Oxford: Oxford University Press.

3) Wren, P. C. and H. Martin. 2017. *High School English Grammar and Composition*. Regular edn. Revised by N.D.V. Prasada Rao. New Delhi: Blackie Elt Books.

4) Aggarwala, N. K. 2017. *A Senior Grammar and Composition*. Noida: Goyal Brothers Prakashan.

(3) पूरक विषय 19R428/19E428 जर्मन- २

या विषयामध्ये विद्यार्थ्यांनी खालील मुद्यांचा अभ्यास करणे अपेक्षित आहे-

A. Introduction to Core Grammar and Structures

B. Comprehension

C. Translation from German into English

D. Translation from English into German

सन्दर्भग्रन्थसूची

1) Aufderstraße, Hartmut, Jutta Müller & Thomas Storz. 2017. *Lagune 1. Arbeitsbuch Deutsch als Fremdesprache*. Indian Edition. New Delhi: Langers International. (Chapters 5 to 9)

****